
ІСТОРІЯ

УДК 930.1(47+57)"192/199"

С. О. Кириленко

"Откуда есть пошла русская земля": поліфонізм дослідницьких інтерпретацій 1970-х – початку 1990-х рр.

У статті проаналізовано найголовніші концептуальні підходи радянської історичної науки щодо дослідження питань походження Русі в 1970-х – на початку 1990-х рр. Виявлено і продемонстровано самотні характер наукових розробок окремих учених, проаналізовано критику їх поглядів опонентами, виділено головні ідеї цих досліджень.

Ключові слова: походження Русі, історіографічний процес, концепція, радянська історична наука, медієвістика, ідеологія, норманізм, антинорманізм, етногенез, політогенез.

В работе проанализированы главные концептуальные подходы, связанные с исследованием вопросов происхождения Руси в советской исторической науке 1970-х – начала 1990-х гг. Установлен и продемонстрирован самотный характер научных разработок отдельных ученых, освещена критика их взглядов опонентами, указаны главные идеи этих исследований.

Ключевые слова: происхождение Руси, историографический процесс, концепция, советская историческая наука, медиевистика, идеология, норманизм, антинорманизм, этногенез, политогенез.

The paper emphasizes the main Soviet historiographical conceptual approaches toward the problem of the Rus origin in the Soviet historical sciences of the 1970th – early 1990th, reveals and demonstrates the unique character of personal research contribution of some scientists, analyzes criticism of their views by opponents, highlights the main ideas of those researches.

Key words: origin of Rus, historiographical process, concept, Soviet historical science, medieval studies, ideology, normanism, anti-normanism, ethnogenesis, politogenesis.

Марксистська концепція походження Давньоруської держави, обґрунтована радянськими істориками повоєнного періоду, фактично повністю витіснила з наукового обігу інші актуальні до того теорії.

Деякі з них, зокрема і норманська, вважалися недостовірними і шкідливими лише тому, що мали буржуазне походження.

1970–1980-ті рр. характеризуються перманентною зміною марксистсько-ленінських методологічних підходів при дослідженні історичних процесів. Хоча в історіографічних працях, як і колись, доміантною була теза про те, що пріоритетні завдання повинні бути спрямовані на осмислення історії минулого, посилення і поглиблення досліджень актуальних проблем історії СРСР, підкреслювалося, що радянська історична наука проникнута принципом партійності, служить справі комунізму [36, с. 48]. У той же час дослідження 1980–90-х рр. якісно відрізняються від робіт з історії Київської Русі попередніх десятиліть тим, що в них домінують нові підходи до вирішення проблем, які зароджувалися ще в 60–70-ті рр., але так і не були реалізовані. Окрім того, з'являється відповідна методологічна база, яка є наслідком довготривалого творчого осмислення марксистсько-ленінського вчення. Невідповідність між свідченнями писемних джерел та археологічних знахідок, довільна інтерпретація їх багатьма вченими не могло задовольнити творчу наукову думку. Вчені починають звертати все більшу увагу на міжформаційні перехідні періоди, які виділилися в самостійну стадію суспільного розвитку [41, с. 227].

Важливу роль у процесі дослідження проблеми походження Русі продовжують відігравати роботи Б. Рибаківа [23; 24, с. 40–59; 25]. Так, в одній з останніх своїх розвідок "Мир истории. Начальные века Русской истории" академік остаточно підвів ризик під своєю концепцією. Він писав: "Широкий матеріал різномірних джерел переконує нас у тому, що східнослов'янська державність визрівала на півдні у багатій та родючій лісостеповій зоні Середнього Подніпров'я. Тут за тисячу років до Київської Русі було відоме землеробство. Темп історичного розвитку тут, на півдні, був значно швидшим, ніж на далекій лісовій болотистій півночі з її слабкими піщаними ґрунтами. На півдні, на місці майбутнього ядра Київської Русі, за тисячу років до заснування Києва склалися "царства" землеробів-борисфенитів, у котрих слід вбачати праслов'ян; в "тройанові віки" (II–IV століття нашої ери) тут відродилося експортне землеробство, що призвело до досить високого рівня соціального розвитку.

Смоленська, Полоцька, Новгородська північ такої багатой спадщини не отримали і розвивалися набагато повільніше. Навіть у XII ст., коли північ і південь багато у тому вже зрівнялися, лісові сусіди південних все ще викликали у них іронічні характеристики "звіринського" способу життя північних місцевих племен.

Під час аналізу незрозумілих, інколи суперечливих історичних джерел історик зобов'язаний виходити з аксіоми нерівномірності історичного розвитку, котра у нашому випадку проявляється чітко і контрастно. Ми зобов'язанні поставитися із великою підозрою і недовірою до тих джерел, котрі будуть підносити нам північ як місце зародження руської державності, і повинні будемо з'ясувати причини такої явної тенденційності" [23, с. 39].

Як бачимо з вищенаведеної цитати, академік не дав жодного шансу північно-західним та північно-східним руським землям на право першородності держави. Л. Клейн охарактеризував Б. Рибаківа наступними словами: "Він був не просто патріотом, а, безсумнівно, російським націоналістом, або ж, як прийнято формулювати, ультрапатріотом – він був схильним гаряче перебільшувати справжні успіхи і переваги російського народу, у всьому ставлячи його вище усіх сусідніх. Він був готовий очищати та прикрашати його історію" [3, с. 70]. Подібні висловлювання були не поодинокими.

Найбільша цінність робіт академіка, які встигли набити оскому в передової наукової спільноти, полягає в тому, що авторитет лідера радянської медієвістики, хиткість його теоретичних міркувань, суперечливість висновків привертала увагу критиків, що породжувало появу нових історіографічних студій з проблеми походження Русі.

У 1970–80-х роках ситуація в історичній науці зміниться докорінним чином. У ній в первісному вигляді відроджується норманізм із тьманим забарвленням офіційного антинорманізму. По-перше, до цього вела впевненість радянських вчених у норманстві варягів і жорсткий диктат ортодоксального антинорманізму Б. Рибаківа, який посягав на творчу свободу історика, що не могло викликати його принципового неприйняття і протидії. По-друге, цей антинорманізм настільки яскраво суперечив собі і свідченням джерел, що не міг не породжувати навіть у найпалкіших його прихильників сумніви в своїй істинності. Недовіра до нього різко посилилася ще в роки хрущовської відлиги, а відтак вела і до зневіри в постулатах марксизму. І по-третє, ця позиція значної частини радянських дослідників отримала обґрунтування в рамках того ж марксизму завдяки працям І. Шаскольського, який, характеризуючи норманську теорію, називаючи її реакційною і цілковито спрямованою проти радянської науки, разом з тим вказував на недоліки радянського антинорманізму.

Основним творчим доробком дослідника стало написання ґрунтовної монографії, присвяченої аналізу норманської історіографії

повоєнного періоду. Одразу ж зауважимо, що І. Шаскольський не претендував на революційні зміни у баченні проблеми виникнення Давньоруської держави загалом. До завдань автора не входило дослідження питання ролі норманів на Русі в IX–XI ст. Окремі питання щодо реальної ролі норманів на різних етапах життя Київської Русі IX–XI ст. автором розглядаються лише поверхово. Він це робить не для того, щоб протиставити окремим міркуванням норманістів "наукове та об'єктивне" вирішення цих же питань на основі праць істориків-марксистів СРСР та інших соціалістичних країн [37, с. 95–99; 38, с. 128–141; 39, с. 243–249; 40, с. 32–39].

Так, І. Шаскольський сформував думку про паралельність і синхронність процесів соціально-політичного розвитку на Русі і в скандинавських країнах, що, в свою чергу, змусило розглядати минуле в нерозривному зв'язку. В умовах тотального панування норманізму обережна і виважена в дусі марксизму критика І. Шаскольським офіційного антинорманізму остаточно підірвала довіру до нього, похитнула маятник симпатії радянської науки в бік норманів, що викликало справжній скандинавський бум серед фахівців і різкий спалах кількості праць із слов'яноноруських старожитностей.

Будучи доволі послідовним, І. Шаскольський у своїй монографії під виглядом критики подав норманізм як наукову теорію, яка мала давню, більш ніж двохсотлітню наукову традицію з величезним арсеналом аргументів. Він також відмічав, що наука не відкидає певної ролі зовнішніх факторів у процесі державогенезу. Ці ж самі висновки він повторював і в кінці 70-х років, підкріплюючи даними багатьох джерел з участю норманів у процесі руського політогенезу [31, с. 158–159].

У 1988 р. Д. Авдусін у статті "Сучасний антинорманізм та його доля" справедливо відмітив, що в працях І. Шаскольського 1950–60-х рр. норманізм виглядає навіть більш респектабельним за протилежні течії, а його монографія "Норманська теорія в сучасній буржуазній науці" містила основні положення критики антинорманізму [1, с. 31–32].

Новизною поглядів і дослідницьких підходів вирізняються роботи цього періоду А. Новосельцева. Працюючи над давньоруською тематикою, дослідник помітив неузгодженість перекладів багатьох іноземних джерел, особливо арабських. Тому заново переклавши і проаналізувавши солідний комплекс східних джерел, він прийшов багато в чому до інакших висновків, аніж його колеги по цеху. Принципово новим у його дослідженнях є намагання розглядати ранньо-

державні утворення східних слов'ян IX ст. не як результат розвитку класового феодального суспільства, а як військово-дружинні угруповання, орієнтовані на зовнішню експансію і торгівлю. Як прекрасний знавець арабських джерел А. Новосельцев наголошує, що говорити про феодальні держави у слов'ян у кін. IX ст. передчасно, оскільки перед нами є суспільна організація, яка знаходиться на стадії розвитку військової демократії, хоча і беззаперечним фактом є в цей час процес первісного утворення державності. Вчений-сходознавець приходить до висновку, що руси і слов'яни – це не одне й те саме. На відміну від свого постійного опонента Б. Рибакіна, дослідник наголошує, що руси – це перш за все жителі частини північних слов'яно-фіно-угорських областей. Саме на півночі існував Руський каганат, яким правив "Хакан Русів", запозичивши свій титул у хозар. А відповідно і локалізація русів, за Бертинськими аналами, є ніде інде, як на півночі Східної Європи. Що ж до слов'ян, то під цією назвою історик бачить лише жителів Південної Русі. Термін "Русь" до Південної Русі не має жодного стосунку. За А. Новосельцевим, вплив Хозарії поширюється на величезні простори, в тому числі слов'ян і русів [18, с. 406–408]. Що ж до етнічної належності Русі, то історик намагається уникнути цього питання. Певні думки вченого з цього приводу можна знайти в сюжеті аналізу трьох центрів Русі. Так, розглядаючи Куябу, А. Новосельцев пов'язує її з русами, лише починаючи з Аскольда і Діра. Етнічна належність Аскольда і Діра жодних сумнівів в історика не викликає, а отже, можемо припустити, що для А. Новосельцева руси – це соціуми, які наповнені скандинавським елементом. Куябу і Славу історик локалізує традиційно, а от Арсу він переміщає на північ Східної Європи в район Ростова і Білоозера. А. Новосельцев також підкреслює, що жоден сходознавець не був прихильником південного місцезнаходження Арси. Окрім того, в назві Куяба, Слава і Арса криються не центри Русі, а види Русі, які являли собою територіальні об'єднання на чолі з містами. Це дозволяє йому зробити висновок, що в джерелах говориться про три великі розміщення в різних частинах Європи – територіальних об'єднань, до складу яких входили різні племена під керівництвом єдиного глави – царя [18, с. 415–419]. Така постановка питання стимулює процес дослідження Арси. Не погоджується А. Новосельцев із однією з аксіом Б. Рибакіна про формування Давньоруської державності на межі VIII–IX ст. [18, с. 405]. Роботи А. Новосельцева на той час багато в чому не знаходили підтримку серед науковців. Основне їхнє значення полягало в постановці

нових питань, вирішення яких ставилося перед радянською історичною наукою [16, с. 23–31]. Не менш вагомим внеском А. Новосельцева в радянську історичну науку стала смілива критика концепцій патріарха з проблем дослідження Київської Русі Б. Рибаківа [15, с. 23–31].

Продовжують у ці роки масово виходити і праці П. Третьякова [27, с. 161–188; 29], в яких він розвиває свої дослідження, зроблені ще в 1940–50-ті рр. [26]. Оскільки роботи, які виходили до війни і в перші повоєнні десятиліття багато в чому застарілі, то вчений-археолог намагається з нових позицій показати процес етногенезу східнослов'янських племен і формування на їх базі давньоруської народності [29].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. років ґрунтовний аналіз норманської проблеми був розпочатий О. Мельниковою і В. Петрухиним. Аналізуючи структуру договору з варягами за Іпатіївським, Лаврентіївським списками ПВЛ і Новгородського першого літопису, зіставляючи дипломатичні способи приборкання вікінгів у Західній Європі і прикликання варязьких князів у Східній Європі, дослідники досить аргументовано наполягають на імовірності "ряду легенд як угоди представників місцевої влади з групою скандинавів" [12, с. 219–229].

Не обійшли увагою дослідники й еволюцію назви "Русь". Огляд основних груп джерел, які містять в тій чи іншій формі назви "Русь" і "Рось", на думку дослідників, дозволяють досить чітко вказати на походження та основні тенденції розвитку протягом VIII – пер. пол. Х ст. Так, епізодичні набіги скандинавських загонів спочатку на узбережжя східної Прибалтики, а потім і в басейни річок Балтійського моря створили стійку основу для етномовних контактів. Беручи класичну тезу назви "gorps" в значенні гребців-воїнів, дослідники обумовлюють перетворення професійної самоназви на екзонім у фінському середовищі. Запозичене слово первісно отримувало семантичну подвійність, відображаючи специфіку умов, в яких відбувалися скандинаво-західнофінські контакти середини I тис. У північно-західній області контактів всіх етнічних груп назва потрапляє в давньоруську мову. Разом з загонами, які проникають аж до Булгара на сході і Північного Причорномор'я на півдні, скандинавське ім'я "gorps" розноситься по всій Східній Європі і закарбовується у Візантійських джерелах та Бертинських аналах у формах "ros" і "Rhos", зберігаючи при цьому значення професійної самоназви. Тобто, за визначеннями дослідників, ця назва знову набуває свого первісного значення.

В еволюції назви "Русь" дослідники-скандинавознавці виділяють три етапи. Так, на першому етапі взаємодії скандинавського і східнослов'янського світів (до сер. IX ст.) відбувається запозичення назви "Русь" як етносоціального терміна з домінуючим етнічним значенням. Пов'язується це з рухом скандинавів на південь до Чорного моря. На другому етапі в другій пол. IX – пер. пол. X ст., коли формується ранньофеодальна Давньоруська держава, головною її консолідуючою силою стає великокнязівська дружина, куди входили і скандинави – варяги, які вже тоді мали самоназву "Русь". І на кінець X ст., коли в ході зміцнення Давньоруської державності формується Давньоруська ранньосередньовічна народність, назва "Русь" виявляється найбільш вживаним для нової східнослов'янської етнокультурної спільності [13, с. 35–38].

Приділяє увагу літописним реаліям походження Русі і лєнінградський дослідник І. Фроянов. На відміну від О. Мельникової і В. Петрухіна, І. Фроянов вважає, що військова допомога варягів виявилася настільки ефективною, що вони змогли захопити владу. Підставою для подібних висновків служать звістки Никоновського літопису (XVI ст.) про Вадима Хороброго, що організував опір варягам. І. Фроянов з повною довірою ставить до цього повідомлення пізнього літопису і використовує його у своїх міркуваннях, хоча імовірність найдавніших звісток даного зводу в науці під великим сумнівом. Варто зауважити, що І. Фроянов визнає достовірним тільки цей епізод Никонівського літопису. У результаті "варязького перевороту" з'явився носій влади зі сторони, що сприяло посиленню публічної влади [33, с. 3–15]. Такий підхід породжує виникнення в історіографії комплексної скандинаво-балто-слов'янської концепції походження Давньоруської держави, яка є дуже близькою до неонорманізму [13, с. 24–38].

Масштабні археологічні дослідження, проведені в 1960–70-х рр., дозволили ввести в обіг величезний корпус археологічних артефактів, що зробило революційний прорив в дослідженні варязького питання. Як правило, археологи-норманісти, подаючи інтерпретацію тільки на користь скандинавів, навмисно з галасом вводили їх у науковий обіг, що було своєрідним викликом, протестом офіційному антинорманізму, який, хоч і не заважав вести мову про варягів-норманів, але силою стримував її тональність. Тим самим вони починають формувати суспільно-історичний фон IX–X ст., при цьому не лише перебільшували можливості своєї науки, але і вирішували варязьке питання в дусі ультранорманізму першої половини XIX ст. [35, с. 3, 67].

Так, Л. Клейн, Г. Лебедев, В. Назаренко, спираючись (за їх власною оцінкою) на недостатньо широкі і повні археологічні дані, стверджували про значний відсоток скандинавів у вищому складі дружинної і торгової знаті Русі, а також про присутність на її території певної кількості скандинавських ремісників. На їхню думку, нормани в X ст. складали не менше 13 % населення окремих земель, по Києву ця цифра зростала до 18–20 %. Але більше за все вражав висновок про те, що в Ярославському Поволжі кількість скандинавів дорівнювала, якщо не перевищувала, кількості слов'ян [5, с. 226, 231–234, 246–251; 4, с. 21–35].

У 1978 р. В. Булкін, І. Дубов, Г. Лебедев висловили думку про те, що ладозький археологічний матеріал розкриває реальний стан варязької легенди. Наступного року А. Кирпичников пояснив, що у 862 р. в Ладозі з'явився один із норманських конунгів, в зв'язку з чим вона, як повідомляє літопис, стає столицею імперії Рюриковичів. У 1981 році це повідомлення стало вже ключем до розкриття найскладніших питань руської історії. А. Кирпичников, Г. Лебедев, І. Дубов, оперуючи речовими знахідками, повідомили, що в ладозьких матеріалах знайшла своє вирішення варязька проблема, суть якої вони звели до того, що в Ладозі в середині IX ст. на певний час утвердився прикликаний варязький конунг зі своїм двором і дружиною, забезпечуючи безпеку міста і охороняючи його судноплавство, в тому числі і від своїх же норманських співплемінників, які неодноразово погрожували Ладозі [31, с. 165; 22, с. 21–24].

Археолог Д. Мачинський охарактеризував норманів як носіїв соціально-активного начала, організуючу суперетнічну силу, яка відіграла роль каталізатора тих процесів, які розпочалися на слов'янських землях до початку 1030 р. На його думку, нормани відіграли "роль дріжджів, кинутих у тісто, яким настав час стати багат шаровим пирогом – державою". До всього вищесказаного він додав також фразу в дусі радянського антинорманізму: "... усі соціально-економічні передумови для виникнення держави намітилися на IX ст. в слов'янському середовищі і можна було обійтися і своєю закваскою, але з варязькими дріжджами вийшло швидше і краще" [11 с. 45; 10, с. 13, 16, 18, 20; 9, с. 16–20]. Що ж до походження назви "Русь", то вчений бачив її природу в тісному зв'язку з топонімом Roslagen [9, с. 18].

У середині 80-х рр. з'являється так звана "циркумбалтійська" теорія Г. Лебедева, запропонована ще В. Пашуто в кінці 60-х – на початку 80-х рр. Тоді історик, визнаючи історичну реальність при-

кликання скандинава Рюрика, висунув ідею слов'яно-скандинавського соціального і культурного синтезу. Він вважав, що це є спільна платформа для дискусій між вченими різних світобачень і основним завданням було визначити відповідну вагу синтезуючих елементів [20, с. 52–55; 19, с. 104]. У цілому ця теорія, де на передньому плані виявилися нормани, була прийнята багатьма тодішніми вченими [14, с. 56; 21; 22]. Так, Г. Лебедев стверджував, що запропонована ним концепція є найперспективнішою альтернативою в дискусії норманістів та антинорманістів. На його думку, історію народів Балтійського Помор'я та Східної Європи потрібно розглядати комплексно, у взаємозв'язку і взаємообумовленості [7, с. 100–101, 263–265, 268–269; 6, с. 82–83, 85–86]. Охарактеризована І. Фрояновим цимкумбалтійська теорія як "запаморочлива" [32, с. 198–311; 34, с. 69–71] виявилась доволі прогресивною у вирішенні цілої низки проблем. Її поява засвідчила намагання істориків відійти у висвітленні історії Давньоруської держави від жорстких рамок русько-скандинавських відносин. Ці межі порушувались у зв'язку з накопиченням нового археологічного матеріалу, де значний відсоток належав балтському етнічному елементу. Таким чином, історики почали відходити від тих підходів, які передбачали передання цього питання на відкуп виключно археології.

На діаметрально протилежних наукових позиціях стояли В. Вілінбахов, М. Трухачов та А. Кузьмін. Демонструючи високу ерудицію, яка, щоправда, інколи поєднувалася із значною фантазією, знанням великого кола джерел та історіографічного матеріалу, ці історики висунули досить багато оригінальних ідей.

Так, В. Вілінбахов одним із перших радянських істориків виступив проти загальноприйнятої думки про норманську етнічність варягів. Основну увагу в своїх працях він зосереджував на доведенні домінуючої участі балтійських слов'ян в етногенезі північних груп східного слов'янства. Варязька легенда розглядалася ним як пам'ять про давні події новгородської історії. У своїх працях він доводить, що балти відігравали надзвичайно велику роль в етногенезі та політогенезі етнічної Європи. На конкретних прикладах він демонстрував, що балтійські слов'яни були прекрасними моряками і брали активну участь у походах вікінгів. Головне, на його думку, полягало в тому, що саме балтські слов'яни під тиском германців та через потяг до інтенсивної торговельної діяльності на волго-балтійському торговому шляху протягом VIII–IX ст. колонізували території Північно-Західної Русі. Використовуючи лінгвістичний, топонімічний,

археологічний, нумізматичний та фольклорні матеріали, він генетично пов'язав Південну Прибалтику із Північно-Західною Руссю. Пов'язуючи виникнення Ладоги та інших міст із волго-балтійським торговим шляхом та з балтійськими слов'янами, історик відмічав, що вони здійснювали великі воєнно-торгові експедиції і в Прикаспійський регіон, про що свідчать знахідки в Гездовському комплексі. Також В. Вілінбахов неодноразово нагадував про існування південнобалтійської Русі і, очевидно, вперше в історіографії досконало висвітлив історіографію південнобалтійського походження варягів, що дало поштовх до подальших досліджень у цьому напрямку. Завдяки виходу його праць та критиці з боку опонентів проблема балтійських слов'ян і Русі отримала нове, більш потужне дихання, стала предметом вивчення і змусила переглянути, здавалось би, вічні аксіоми з проблеми походження Русі [2, с. 84].

У цьому ракурсі проводив свої дослідження і М. Тухачов. Свої погляди він також звертав на південнобалтійський регіон. На його глибоке переконання, "ПВЛ" локалізує Русь на о. Рюген, де проживало слов'янське плем'я ранів, ругів, які вимерли до кінця XIV ст., хоча і після цього їхню країну продовжували називати Руссю. Він також вважає, що цей острів і є "островом русів" арабських письменників. Що ж до ототожнення в історіографічній традиції київських і прибалтійських русів, автор бачив свідчення їх етнічної спорідненості, доказ того, що вони являли собою одну етнічну групу [30, с. 160–175].

Таким чином, визначальною ознакою дослідження проблеми походження Русі 1970-х – початку 1990-х рр. є поява серії робіт академіка Б. Рибаківа, які стали своєрідним плацдармом оформлення і канонізації концепції про "суперсоюз Русь". Будучи палким прихильником теорії початкової Русі на Дніпрі, вчений більше половини свого життя присвятив обґрунтуванню та захисту своєї концепції. Оскільки він обіймав керівні посади в наукових і освітніх установах, користувався високим суспільним статусом, його ідеї активно просувалися на всіх рівнях і ставали своєрідними аксіомами, на які повинна була рівнятися вся тогочасна наукова спільнота. Все це породжувало так звану "рибаковщину" – явище, коли праці академіка ставилися поряд з класиками марксизму. Рибаківський диктат, посягання на творче мислення радянського вченого-історика природно породжували протидію. Так, у 1970–80-х рр. починають з'являтися роботи, які не вписуються в канони академіка. Завдяки роботам "запеклого" антинорманіста І. Шаскольського норманізм знову набуває статусу наукового вчення. Масово з'являються праці вче-

них-археологів, в яких на основі свіжозібраного археологічного матеріалу впроваджуються спроби повернути до життя давньоруського суспільства норманський етнічний елемент. Щоправда, інколи вчені, опускаючись до "рибаковських" методів, завищували процент скандинавських знахідок.

Поряд з появою неонорманських досліджень з'являється і група робіт істориків, котрі займають проміжну скандинаво-балто-слов'янську позицію. Доволі перспективні пошуки Русі в Південній Прибалтиці, запропоновані ще в 1940-х рр. В. Мавродінім, роблять В. Вилінбахов та М. Трухачов, закладаючи тим самим підвалини концепції багатоцентровості Русі.

Література

1. Авдусин Д. А. Современный антинорманизм / Д. А. Авдусин // Вопросы истории. – 1988. – № 7. – С. 22–33.
2. Вилинбахов В. Б. Современная историография о проблеме "Балтийские славяне и Русь" / В. Б. Вилинбахов // Советское славяноведение. – 1980. – № 1. – С. 79–84.
3. Клейн Л. С. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточно-славянского язычества / Л. С. Клейн. – СПб. : Евразия, 2004. – 480 с.
4. Клейн Л. С. К постановке вопроса о происхождении славян / Л. С. Клейн // Проблемы отечественной и всеобщей истории. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1969. – С. 21–35.
5. Клейн Л. С. Норманнские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения / Л. С. Клейн, Г. С. Лебедев, В. А. Назаренко // Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв. – Л. : Наука, 1970. – С. 226–252.
6. Лебедев Г. Русь и чужд, варяги и готы (итоги и перспективы историко-археологического изучения славяно-скандинавских отношений в I тыс. н. э.) / Г. Лебедев // Славяно-русские древности. Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л., 1988. – Вып. 1. – С. 22–36.
7. Лебедев Г. С. Эпоха викингов в Северной Европе : историко-археологические очерки / Г. С. Лебедев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1985. – 226 с.
8. Ловмянский Х. Русь и норманны / Х. Ловмянский. – М. : Прогресс, 1985. – 304 с.
9. Мачинский Д. А. О месте Северной Руси в процессе сложения Древнерусского государства и европейской культурной общности / Д. А. Мачинский // Археологическое исследование Новгородской земли. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – С. 16–20.
10. Мачинский Д. А. О времени и обстоятельствах первого появления славян на Северо-Западе Восточной Европы (по данным письменных источников) / Д. А. Мачинский // Северная Русь и её соседи в эпоху средневековья. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 17–34.

11. Мачинский Д. А. Миграция славян в I тыс. н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) / Д. А. Мачинский // Формирование раннефеодальных славянских народностей / ред. коллегия : В. Д. Королюк, Л. В. Зборовский (отв. ред.) и др. – М. : Наука, 1981. – С. 31–52.
12. Мельникова Е. А. "Ряд" легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Древнейшие государства на территории : коллект. монография. – М. : Наука, 1991. – С. 219–229.
13. Мельникова Е. А. Название "Русь" в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 24–38.
14. Мельникова Е. А. Древнерусские влияния в культуре Скандинавии раннего средневековья (к постановке проблемы) / Е. А. Мельникова, В. Я. Петрухин, Т. А. Пушкина // История СССР. – 1984. – № 3. – С. 18–36.
15. Новосельцев А. П. "Мир истории" или миф истории / А. П. Новосельцев // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 23–31.
16. Новосельцев А. П. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя / А. П. Новосельцев // История СССР. – 1982. – № 4. – С. 150–159.
17. Новосельцев А. П. Образование древнерусского государства и его первый правитель / А. П. Новосельцев // Вопросы истории. – 1991. – № 2–3. – С. 3–20.
18. Новосельцев А. П. Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. / А. П. Новосельцев // Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев и др. – М. : Наука, 1965. – С. 355–419.
19. Пашуто В. Т. Летописная традиция о племенных княжениях и варяжский вопрос / В. Т. Пашуто // Летописи и хроники / О. А. Рыбаков, О. Л. Новикова и др. – М. : Наука, 1974. – С. 103–114.
20. Пашуто В. Т. Русско-скандинавские отношения и их место в истории средневековой Европы / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1962. – 268 с.
21. Петрухин В. Я. Рюрик, Синеус и Трувор / В. Я. Петрухин // Славянская мифология : энциклопедический словарь / под ред. В. Я. Петрухина, Т. А. Агапкиной, Л. Н. Виноградовой и др. – М. : Эллис Лак, 1995. – С. 342.
22. Петрухин В. Я. Легенда о призвании варягов в средневековой книжности и дипломатии / В. Я. Петрухин // Норна у источника Судьбы : сб. ст. в честь Е. А. Мельниковой / под ред. Т. Н. Джаксон. – М. : Индрик, 2001. – 480 с.
23. Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М. : Молодая гвардия, 1987. – 349 с.
24. Рыбаков Б. А. Новая концепция предыстории Киевской Руси / Б. А. Рыбаков // История СССР. – 1981. – № 2. – С. 40–59.
25. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 782 с.
26. Третьяков П. Н. Анты и Русь / П. Н. Третьяков // Советская этнография. – 1947. – № 4. – С. 71–82.

27. Третьяков П. Н. Вопросы и факты археологии восточных славян / П. Н. Третьяков // Ленинские идеи в изучении истории первобытного общества, рабовладения и феодализма. – М. : Наука, 1970. – С. 161–188.
28. Третьяков П. Н. Восточнославянские племена / П. Н. Третьяков. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 310 с.
29. Третьяков П. Н. По следам древних славянских племён / под ред. Б. А. Рыбакова, Э. А. Сымоновича. – Л. : Наука, 1982. – 144 с.
30. Трухачев Н. С. Попытка локализации Прибалтийской Руси на основании сообщений современников в западноевропейских и арабских источниках X–XIII вв. / Н. С. Трухачев // Древнейшие государства на территории СССР : материалы и исследования. 1980 год. – М. : Наука, 1981. – С. 160–175.
31. Фомин В. В. Варяги и Варяжская Русь: к итогам дискуссии по варяжскому вопросу / В. В. Фомин. – М. : Русская панорама, 2005. – 488 с.
32. Фроянов И. Я. Города-государства в Древней Руси / И. Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко // Становление и развитие раннеклассовых обществ ; под ред. Г. Л. Курбатова, Э. Д. Фролова, И. Я. Фроянова. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – С. 198–311.
33. Фроянов И. Я. Исторические реалии в летописном сказании о призвании варягов / И. Я. Фроянов // Вопросы истории. – 1991. – № 6. – С. 3–15.
34. Фроянов И. Я. Основные этапы социального развития древнерусского города (IX–XII вв.) / И. Я. Фроянов, И. В. Дубов // Древние города : материалы к Всесоюзной конференции "Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья". – Л. : Изд-во ЛГУ, 1977. – С. 69–71.
35. Хлевов А. А. Норманнская проблема в отечественной исторической науке / А. А. Хлевов. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1997. – 108 с.
36. Хромов С. С. Некоторые итоги и актуальные проблемы изучения отечественной истории в свете решений XXVI съезда КПСС / С. С. Хромов, В. И. Буганов, П. П. Шерстобитов // Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. – М. : Наука, 1982. – С. 3–48.
37. Шаскольский И. П. Возникновение государства на Руси и в Скандинавии (черты сходства) / И. П. Шаскольский // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. – М. : Наука, 1986. – С. 95–99.
38. Шаскольский И. П. Образование Древнерусского государства / И. П. Шаскольский // Советская историография Киевской Руси / отв. ред. В. В. Мавродин. – Л. : Наука, 1978. – С. 128–141.
39. Шаскольский И. П. Советская литература по историографии Киевской Руси / И. П. Шаскольский // Советское источниковедение Киевской Руси / ред. В. В. Мавродин, М. Б. Свердлов. – Л. : Наука, 1979. – С. 243–249.
40. Шаскольский И. П. Этническая структура Новгородского государства / И. П. Шаскольский // Восточная Европа в древности и средневековье : сб. статей. – М. : Наука, 1978. – С. 32–39.
41. Шишкин И. Г. Проблемы образования Древнерусского государства в отечественной историографии (1917–1990-е годы) : дисс. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / Шишкин И. Г. – Тюмень, 1997. – 374 с.